

Kohtu lugu

Ene Vainik

Eesti Keele Instituudi vanemteadur, PhD

See, mis on *kohus* ja mis on tema ülesanded, tehakse selgeks igale juuratudengile. Selle kohta aga, mis on selle sõna kujunemise ja kasutamise lingvistilised tagamaad, peab huviline ise selgust nõutama. Mis siin siis ikka nii väga olla saab, küsite.

Võiks mõelda, miks on nii, et eesti keeles kasutame sama (või vähemalt näiliselt sama) sõna nii õiguse mõistmise organi kui ka millegi tegemise ülesande kohta. Näiteks võime vabalt öelda, et *kohus mõistis karistuse, sest oluline kohus oli täitmata*. Et tegemist on siiski kahe eri sõnaga, näitab sõnade muutmine: *minnakse kohtusse, aga suhtutakse kohusesse; käiakse kohut, aga täidetakse kohust, on erinevaid kohtuid, aga palju eri kohuseid* jne. Sõnadel *kohus* ja *kohus* on erinevad tähendused ja kummalgi ka oma grammatiline muutmistüüp.

Ometi ütleb vaist, et sõnad *kohus* 'õigusorgan' ja *kohus* 'kohustus' (või koguni 'kohusetunne') on sisu poolest omavahel seotud. Vähemasti argimõtlemise tasandil tundub nende kahe sõna vahel olevat mingisugune tähenduslik loogika: kui inimene ei ela õigesti ega käitu nagu *kord ja kohus*, siis lahendab asja *kohus* ja määrab, mis on tolle inimese *kohus* – mida ta peab tegema, et ühiskonnale tehtud kahju hüvitada.

Ehkki eestlaste jaoks on sama sõnatüve kasutamine neis kahes tähenduses enesest-mõistetav, kõneldakse teistes keeltes samadest asjadest täiesti eritüveliste sõnadega. Tabelis 1 on ära toodud sõnad mõnes meiega ajalooliselt või geograafiliselt seotud keeles. Süvenemata siinkohal muudesse iseärasustesse, nentigem, et üheski teises keeles ei lange sõnad nende kahe tähenduse tarbeks kokku; lisaks on märkimisväärne ka asjaolu, et kõigis keeltes on sõnad *kohtu* tarvis üsna eriilmelised, vaid vene ja poola sõnad on ilmselgelt pärit samast algest. Näib nii, et sõnal *kohus* on olnud igas keeles oma ajalugu ning kohalik kujunemistee. Kust ja kuidas oleme meie saanud sõna *kohus* ja selle kaks tähendust?

Tabel 1. Sõnad tähenduste tarvis mõnes ajalooliselt meiega seotud keeles

keel	'õigusemõistmise organ'	'kohustus, vajadus ülesanne täita'
eesti	<i>kohus</i>	<i>Kohus</i>
vene	<i>суд</i>	<i>долг, обязанность</i>
läti	<i>tiesa</i>	<i>Pienākums</i>
saksa	<i>Gericht</i>	<i>Verpflichtung</i>
inglise	<i>court</i>	<i>duty, obligation</i>
soome	<i>oikeus</i>	<i>Pakko</i>
rootsi	<i>domstol</i>	<i>åtagande.</i>
poola	<i>sąd</i>	<i>Zobowiązanie</i>

Eesti etümoloogiasõnaraamat¹ ütleb, et sõnad *kohus* (omastav *kohtu*) ja *kohus* (omastav *kohuse*) on mõlemad tuletised läänemeresoome või balti algupära sõnast *koht*. Ehk siis – näib nii, et *kohus* 'õigusorgan' on nimetatud *koha* järgi, kus õigusemõistmine toimub. Iseenesest on see küllaltki usutav võimalus, kuna ka kasvõi näiteks inglise sõnal *court* leidub 'kohtu' kõrval ka tähendus 'hoov', mis on ju samuti koht. Inglise *court* on tulnud vanaprantsuse keelest *cort* ('kuninga eluase'). Prantsuse sõna omakorda on tagasi viidav kombinatsioonile ladina tüvedest *com* 'koos' ja *hortus* 'aed, õu'².

Keeleteaduses on tuntud nn *lokalismi hüpotees*, mille kohaselt abstraktseid suhteid tähendavate sõnade (ja ka nt käänete) varasemad funktsioonid on olnud seotud paigasuhetega³. Selles mõttes samuti tundub maalähedasem ja paika osutav sõna *koht* väga hästi sobivat abstraktsema mõiste *õigusemõistmine* semantiliseks aluseks. Puudujäägiks on aga see, et sõna *koht* 'ala' on ka ise õigupoolest üsna ebamäärane ja abstraktne. Eesti sõna *koht* tähistab piiritlemata ala, mis võib asuda ükskõik kus, mitte nagu *hoov* või *õu*, mis on müüri või taraga piiratud ja kuulub teatud hoonete kompleksi juurde. Samuti on tavamõistuse abil raskem põhjendada, miks peaks *kohus* kui 'kohustus' tulenema paiga-tähendusest? Võib küll mõelda näiteks nõnda, et *kohustus* midagi teha on seostunud ennekõike selle tegevuse sooritamise *kohaga*. Umbes nii, nagu kamandame „Koht!“, kui tahame, et koer jalust ära läheks. Jätkem see võimalus siiski sinnapaika ja vaadakem, mida etümoloogiasõnaraamat *koha* kohta veel ütleb.

Sõnaraamat osutab, et tuletist *kohus* on hakatud 'õigusemõistmist teostava riigiorgani' tähenduses tarvitama alles 17. sajandil, ning et selle spetsiifilise tähenduse eristudes on muutunud ka sõna käänamistüüp. Seega peavad etümoloogid sõna *kohus* tähendust 'kohustus' vanemaks ja algsemaks kui tähendust 'õigusemõistmise organ'. Lisaks võib sõnaraamatus sugulaskeelte vasteid silmitsedes märgata, et tüvi *koht* on pea kõikjal tarvitusel ka tegusõnades, mis tähendavad 'parandamist, remontimist, sirgeks ehk õigeks ajamist'. Õigupoolest on ka eesti keeles olemas tegusõna *kohendama* 'õigesse asendisse sättima, väiksemat puudust kõrvaldama'. Just 'sättimise' ja 'remontimisega' oleme minu arvates ligemal selle mõistmisele, kuidas on saadud sõna *kohus*. Nimelt mitte nimisõnast *koht*, vaid tüvest *koh-*, näiteks mäarsõna *kohe* kaudu. Eesti murretes tähendab *kohe* lisaks ajamäärusele (*tule kohe siia*) ja ruumilisele lähedusele (*Maja oli kohe kooli kõrval*) ka 'otse, sirgelt, õigesti, kohakuti' (nt *tee läheb kohe* 'tee läheb sirgelt', või *silmad vaatavad kohe* 'silmad vaatavad otse', st ei ole kõõrdsilm).

Tuletuskäik *kohe* → *kohus* oleks samalaadne nagu *õige* → *õigus* või *otse* → *otsus*. Seega nii sõnad *kohe*, *õige* kui ka *otse* on tõepoolest algselt olnud ruumisuhteid tähistavad sõnad ja sealjuures omavahel tähenduselt üsna lähedased selles mõttes, et on tähistanud liikumise või paiknemise parimat ja ootuste ning keskkonnaga sobivaimat viisi. Ka

¹ Iris Metsmägi, Meeli, Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. 2012.

² Vt <http://www.etymonline.com/>

³ Nt John M. Anderson. 1971. The Grammar of Case: Toward a Localistic Theory. Cambridge: Cambridge University Press.

näiteks sõna *õige* puhul on abstraktsele 'tõe' tähendusele eelnenud ruumiline tähendus 'sirge, otsene, parempoolne'. Nii et õigusvaldkonnas kasutusel olevad eestikeelsed sõnad *õigus*, *kohus* ja võimalik et isegi *otsus* koonduvad oma algse tähenduse poolest kõik ühte tähenduskimpu. Tuletame meelde, et näiteks soomlased kõiki neid eristusi üldse ei teegi – sõna *oikeus* tähistab nii 'kohut' kui ka 'õigust'.

Edasi tuleme abstraktsete õigusvahekordade ja ruumimõistete juurest juba päris esemelisse maailma. Nimelt julgen siinkohal välja pakkuda oletuse, et ese, mis pidi õigusemõistmise puhul täht-tähelt ja ruumiliselt *otse* olema, oli kaalukeel. On ju ammu teada, et õiglusejumalanna *Iustitia* sümboli olulisimaks osaks on traditsioonilised kaussidega kaalud. Selle üle, kas kaalukaasid on tõepoolest ausalt tasa, saab otsustada kaalukeele järgi, mis peab vastava märgiga kohakuti ehk *kohe* olema. Kui tasakaalu-seisundist on midagi puudu, tuleb teise kaussi midagi lisada, kuni saavutatud on tasakaal ehk *õigus*. Vajadust emmal-kummal poolel olukorda midagi omalt poolt lisada nimetatigi arvatavasti *kohuseks* ('kohustuseks'). Kui ühelt või teiselt poolelt nõuti midagi liiga (st ühele poolele *tehti liiga*), esines *ülekohus*. Seega väidan ma, et eesti sõna *kohus* kujunemise puhul ei ole vastu ootusi peamine olnud mitte toimumise *koht*, vaid see, mis seal toimus. Kaudselt tõestab seda ka väljend *kohut käima*. Oluline pole mitte see, kus käiakse (*kohtus*), vaid see, et käiakse *kohut* (*nõudmas*). Tegemist on lühenenud väljendiga, tänapäeval kasutame sarnaselt väljendit *õigust nõudma*.

Seega oleme eesti sõna *kohus* jälgi ajades mõneti üllatuslikult otsapidi kauplemise ja kaubanduse kui õigusala põhimõistete tugivaldkonna juures. Kauplemise aluskujutluse kasuks räägib ka kõnepruuk, et otsuseid *vaetakse* ja karistuste määramisel *tingitakse*. Kujutlus tasakaaluasendist väljas kaussidest on edasi kandunud nõudesse *täita* oma kohust, samuti tuleb *täita* ka kohtuotsust. Ehkki sõna *täitma* tähenduseks on siin 'ellu viima', kasutame siiski sama sõna, mis anuma või mahuti sisemuse täislaadimisel.

Kui tulla nüüd tagasi märkuse juurde, et sõna *kohus* hakati õigusorgani tähenduses kasutama alles 17. sajandil, siis on huvitav teha päring eesti vana kirjakeele korpusesse.⁴ Osutub, et varaseimates eestikeelsetes teadetes on kasutatud 'kohtumõistja' tähenduses sõna *sundija*, 'kohtumõistmine' on olnud *sund(i)mine*. Näiteks vanimas säilinud eestikeelses trükises Wanradti ja Koelli katekismuses⁵ kõneldakse *sundija Pontius Pilatusest* (kirjaviis on kohandatud).⁶ Teistes vana kirjakeele näidistes on sama pruuk, nii nimetatakse *viimsepäeva kohtumõistmist viimsepäeva sundimiseks*.⁷ Kõige ülem *sundija* (loe: kohtumõistja) on Issand.⁸ Varaseim tekst, milles on kasutatud juba sõna *kohus* on nn talupoja vanne 16. sajandi lõpust.⁹

⁴ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/>

⁵ http://entsyklopeedia.ee/artikkel/wanradti_ja_koelli_katekismus

⁶ 1535-Koell_7, lk 2.

⁷ 1604-Myller18_10, lk 1.

⁸ 1638-Stahl_31, lk 287.

⁹ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Vanimad/Tekstid/1550-talupoja.htm>

Sund-tüveline nimetus õigusemõistmise kohta ütleb nii mõndagi. Esiteks seda, et tõesti – arusaam *õigusemõistmisest* ning *kohustusest* on olnud meie jaoks mõisteliselt omavahel seotud juba ka toona, enne kui sõna *kohus* käibele tuligi. Sõnalt *sund(imine)* on 'kohtumõistmise' tähendus tänapäevaks ära kadunud, jäänud on aga, ja võimalik et tugevnenudki, just tähendus 'kohustus, mingi ülesande mittevabatahtlik täitmine'. Teiseks reedab sõnatüvi *sund*- mõjutusi vanavene keelest (*suditi* 'kohut mõistma'), millega meie esivanematel olid tihedamad kokkupuuted arvatavasti viikingiajal (750–1000). Asjaolud olid toona sellised, et pikaajalise kliimamuutuse tõttu oli toimunud veetaseme tõus ja see oli edendanud vesitsi liikumist.¹⁰ See omakorda soodustas kauplemist ning arvatavasti ka õigluse/õiguse nõudmist tehingutes, teisalt aga ka röövretki, maksustamist, kohtumõistmist ja karistusi. Huvitav on avastada sedagi, et vana-vene sõna *cyð* 'kohus' algupära viib samuti tagasi kauplemise ning kaalukausside vaagimise juurde. Nimelt on selle sõna vastetes teistes slaavi keeltes säilinud tähendus 'nõu, anum'; vene keeles on see tähendusosis tallel sõnas *cočýð* 'nõu, anum'. Ka saksa sõnal *Gericht* 'kohus' on teine, esmapilgul üllatav tähendus – 'toit, roog'. Siingi läheb seos toidu serveerimise *vaagna* ehk *nõu* kaudu.

Kokkuvõttes – võta kuidaspidi tahes –viib *kohtu* lugu meid ikkagi kauplemise ja kaalude juurde. *Kohuse* lugu viib meid sinnasamasse, täpsemalt aga selle osa juurde, mis tuleb kaalukaussi lisada, et saavutatud oleks tasakaaluasend ehk *õigus*. Asja üle sügavamalt järele mõeldes ei ole kaalumisterminoloogiale tuginemine sugugi üllatav. Traditsioonid on ju muljet avaldavad – õiguse ja õigluse seostamine kaaludega läheb ajas Antiik-Kreekast ja Roomast kaugemalegi, muistsesse Egiptusse. Kaalud on juba pronksiajal olnud niivõrd olulised, et nende kujutis oli projitseeritud ka tähistaevasse, kus Kaalud olid ainsaks elutuks tähemärgiks sodiaagi muidu elusolenditest koosnevas ringis. Mis aga on üllatav – vähemalt minu jaoks – on see, et eesti keel on seda seost kaalumise ja kauplemisega pisut varjatult, aga siiski elavalt ja mitmekülgsest alles hoidnud.

¹⁰ **Andres Tvauri.** (2012). The migration period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia. Tartu: University of Tartu Press.